

[itobiad], 2021, 10 (1): 325-344.

**Osmanlı Kapitalist Üretimi Örneği: XIX. Yüzyıl Bursa İpek
Manüfaktürleri**

Case of Ottoman Capitalist Production: The XIXth Century Bursa Silk
Manufactories

Cumali BOZPİNAR

Dr., Çevre ve Şehircilik Bakanlığı (Milli Emlak Genel Müdürlüğü)

**Dr., Ministry of Environment And Urbanisation Directorate General of
National Property**

cumalispontik@gmail.com

Orcid ID: 0000-0001-8760-5253

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Type	: Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Received	: 13.10.2020
Kabul Tarihi / Accepted	: 04.12.2020
Yayın Tarihi / Published	: 09.03.2021
Yayın Sezonu	: Ocak-Şubat-Mart
Pub Date Season	: January-February-March

Atıf/Cite as: Bozpinar, C . (2021). Osmanlı Kapitalist Üretimi Örneği: XIX. Yüzyıl Bursa İpek Manüfaktürleri . İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi , 10 (1) , 325-344 . Retrieved from <http://www.itobiad.com/tr/pub/issue/60435/810219>

İntihal /Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and confirmed to include no plagiarism. <http://www.itobiad.com/>

Copyright © Published by Mustafa YİĞİTOĞLU Since 2012 – Istanbul / Eyup, Turkey. All rights reserved.

Osmanlı Kapitalist Üretimi Örneği: XIX. Yüzyıl Bursa İpek Manüfaktürleri

Öz

Tarih çalışmalarında kavramlar ihtiyatlı bir şekilde kullanılmalıdır. İhtiyatsızlığın bir örneği 'Osmanlı sanayi' kavramıdır. Osmanlı sanayisi kavramı gerçekte zanaat üretimini ifade eder. Bununla birlikte Osmanlı iktisat tarihi literatüründe, bu içeriğe uygun olmaksızın Osmanlı sanayisinden bahsedilmektedir. Bu aynı zamanda, Osmanlı tarih çalışmalarında genel olarak tarihçilerin teoriden yoksun çalıştıkları ve arşiv belgelerinde geçen kelimeleri ilgili dönemin tarihsel olgularına has kavramlar gibi kullandıkları anlamına da gelmektedir. Kapitalizmin aşamaları sırasıyla 'manüfaktür' ve sanayidir. Kapitalizmin gelişim sürecinde sanayi üretimi aşamasından öncesi, atölye tipi üretim denilebilecek 'manüfaktür' üretim aşamasıdır. Bu dönemden önce zanaat üretimi geçerli olup bu aşama kapitalizm öncesi üretim aşamasının yaygın üretim örgütlenmesi tipidir. Sanayi aşamasına geçilmesinde inorganik güç kullanılması ve iş aletlerinin yerini makinelerin alması belirleyicidir. Bu çalışmada, XIX. yüzyıl Bursa ipek sektörü özelinde Osmanlı sanayileşmesi tartışması incelenmiştir. Bursa'da 1840'ların başından itibaren ipek ipliği üretim tesisleri kurulmaya başlanmıştır. Bu tesislerin sayısı yüzyılın izleyen yılları boyunca artmıştır. Bu seyir yüzyılın tamamında geçerliliğini korumuştur. Bu tesislerde ipek kozasından ham ipek ipliği üretilmiştir. Tesislerde buhar gücüyle çalışan yeni tip aletler kullanılmıştır. Buhar gücüyle çalıştırılan bu yeni tip aletlerin kullanımının dışında, üretim sürecinin tamamında makineleşmeye geçildiği söylenilemez. Başka bir deyişle ipek ipliği üretimi, emek yoğun niteliğini korumuştur. Esas olarak yeni üretim organizasyonu çok sayıda işçinin el birliği üretimi olarak kabul edilebilir. Nitekim tesislerde çalışan işçi sayısı bu tespitimizi doğrulamaktadır. Bu tesislerde ithal edilen buhar kazanlarının ürettiği buharın gücüyle çalışan ithal aletlerin bulunduğu göz önünde bulundurulduğunda, birer manüfaktür olarak kabul etmek gerekmektedir. Çalışmanın genel sonucu olarak Bursa'da XIX. yüzyıldaki ipek ipliği üretiminde kapitalizme geçildiği fakat bunun 'manüfaktür' nitelikte olduğu belirtilebilir.

Anahtar Kelimeler: Kapitalizm, Osmanlı, Bursa, Manüfaktür, İpek.

Case of Ottoman Capitalist Production: The XIXth Century Bursa Silk Manufactories

Abstract

Concepts should be used cautiously in historical studies. An example of imprudence is the concept of 'Ottoman industry'. The concept of Ottoman industry actually refers to craft production. However, in the literature of Ottoman economic history, Ottoman industry is mentioned without

conforming to this content. This also means that in Ottoman historical studies, historians generally worked without theory and used words in archival documents as concepts specific to the historical facts of the relevant period. The stages of capitalism are 'manufacture' and industry, respectively. In the development process of capitalism, before the industrial production stage, it is the 'manufacture' stage that can be called workshop type production. Before this period, craft production is valid and this stage is the common type of production organization of the pre-capitalist production stage. The use of inorganic power and the replacement of work tools by machines is decisive in the transition to the industrial stage. In this study, discussion of Ottoman industrialization was examined within the framework of the XIXth century Bursa silk sector. Since the beginning of the 1840s, silk yarn production facilities had been established in Bursa. The number of these facilities increased over the following years of the century. This course had been valid throughout the century. Raw silk yarn was produced from silk cocoons in these facilities. New types of tools powered by steam power were used in the facilities. Apart from the use of these new types of tools powered by steam power, it cannot be said that mechanization had been adopted throughout the production process. In other words, silk thread production had maintained its labor-intensive character. Basically the new production organization can be regarded as the cooperative production of a large number of workers. As a matter of fact, the number of workers working in the facilities confirms this determination. Considering that there was imported tools working with the power of the steam produced by the imported steam boilers in these facilities, they should be regarded as manufactures. As the general result of the study, it can be stated that the production of silk yarn was converted to capitalism in Bursa in the XIXth century, but this was of a 'manufactural' nature.

Keywords: Capitalism, Ottoman, Bursa, Manufacture, Silk.

Giriş

Tarih çalışmalarında, tarihçi tüm iyi niyetine rağmen yorumlarında farkında olmadan kendi taraflılığının ve önyargılarının etkisinde kalabilir. Bundan sakınmak için tarih çalışmalarında elde edilen bulgularla karşılaştırmalı biçimde sınanmak üzere hipotezler formüle edilir. Bu hipotez saygın kabul edilen ikincil kaynakların okunmasıyla elde edilen tarihsel meseleye mahsus geçici bir açıklamanın ötesinde olmayabilir fakat yakından incelendiğinde ortaya daha yüksek bir amaç çıkabilir. Hipotez, belli bir tarihsel konjonktürün sadece kendi kavramlarıyla yapılacak bir ön değerlendirme değildir; çoğu zaman toplumun yapısına ve bir bütün olarak tarihsel süreçlere ilişkin belli kabulleri yansıtır. Başka bir deyişle her tarihsel hipotez bir teoremin uygulanmasından ibarettir (Tosh, 2013: 150-1). Bununla birlikte burada iktisatçıların girdi ve çıktı dedikleri iki sürece benzer bir sürecin aynı anda işlediğini belirtmek uygun olacaktır (Carr, 2013: 81). Bir önceki kuşakta tarih

yazıcılığında meydana gelen gelişmelerin en çarpıcı sonuçlarından biri, artık tarihçilerin teoriyi kullandıklarının çok daha fazla farkında olmalarıdır. Tarih çalışmalarında teorilerin kullanılması, bazı tarihsel sorunlara bağlı olarak gerekli hale gelmiştir. Bunlardan ilki belli bir tarihsel dönemde gerçekleşen tarihsel olgulara ilişkin tüm değişkenler arasındaki karşılıklı ilişkileri kavramanın güçlüğüdür. Başka bir deyişle bütüncül bir tarih için teori zorunludur. Teori kullanmayı gerekli kılan ikinci sorun da tarihsel değişimdir. Tarihçiler, zamanlarının büyük bölümünü değişimi veya değişmezliği açıklamakla geçirirler. Tarihçilerin düşüncesinde hâkim olan bu tema, kaçınılmaz olarak tarihteki belli başlı değişimlerin ortak nitelikler gösterip göstermediği sorusunu gündeme getirir. Böylece tarihçiler hipotezlerini geliştirirken çoğu zaman şu ya da bu teoriden etkilenirler. Bu bağlamda kilit unsurun demografi olduğu, toplumdaki en kalıcı değişimlerin tabandan gelen devrimci taleplerden çok 'paternalist' yönetici sınıfların tedricen gerçekleştirdiği reformlardan doğduğu gibi düşünceler belirtilebilir. Üçüncüsü, sadece tarihsel değişimin nasıl gerçekleştiğini değil, bütün değişimlerin yönünü de açıklamaya çalışan teorilerdir; bu teoriler, tarihe bir anlam atfederek insanlığın kaderini yorumlama çabasıdır. Zamanımızda bu anlamın tarihçilerin çok sık kullandığı sanayileşme ve modernleşme kavramlarında içerilmesinden de anlaşılacağı üzere ekonomik ve sosyal alanlarda ilerleyici değişim teorileri hâlâ pek çok tarih yorumuna temel oluşturmaktadır (Tosh, 2013: 151-3).

Bu çerçevede bir değerlendirme yapıldığında; Osmanlı tarih çalışmalarında genel olarak tarihçilerin teoriden yoksun çalıştıkları ve bunun sonucu olarak arşiv belgelerinde geçen kelimeleri ilgili dönemin tarihsel olgularına has kavramlar gibi kullandıkları belirtilebilir: Sanayi ve fabrika kavramları gibi.

Zanaat kelimesinin sözlük anlamı "İnsanların maddi ihtiyaçlarını karşılamak üzere yapılan ve öğrenimin yanında tecrübe, maharet ve ustalığın da gerektiği iş"tir (Zanaat, t.y.). Sanâyi kelimesinin sözlük anlamı ise "sanatlar, zanaatlar"dır (Devellioğlu, 1978; Kanar, 2008). Diğer taraftan snâi kelimesi "yapay, insan yapısı; sanat ile ilgili; sanayi ile ilgili" anlamlarına gelmektedir (Devellioğlu, 1978; Kanar, 2008). Dolayısıyla 'Osmanlı sanayisi' kavramı esasında Osmanlı zanaat üretimini ifade etmektedir. Bununla birlikte Osmanlı iktisat tarihi yazınında bu içeriğe uygun olmaksızın kapitalist makinalı üretim aşamasını vurgular şekilde Osmanlı sanayisinden ya da Osmanlı sınai faaliyetlerinden bahsedilmektedir. Bu durum, iyi niyetli kullanımları tenzih ederek söyleyecek olursak 'Osmanlı Altın Çağı'na özlemin irrasyonel bir dışavurumu olarak da değerlendirilebilir. Tarihçilerimizin iktisat tarihi yönünden genel bilgilere sahip olmamalarından kaynaklı bu durum aslında tarih ve tarihçinin subjektif değerlendirmelere açık özünden kaynaklanmaktadır. Bu çalışmanın ötesinde içeriğe sahip bu tartışmayla ilgili tarafımızdan herhangi bir çalışmaya rastlanmamıştır. İrrasyonel dışavurumun öne çıkan örneği Osmanlı toplumsal formasyonunun Osmanlı

İmparatorluğu olarak adlandırılmasıdır. Oysa ki arşiv belgelerinin gösterdiği üzere Osmanlı toplumsal formasyonunun resmi adı 'Yüce Osmanlı Devleti' anlamında 'Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye'dir (Maksudoğlu (1993).

Benzeri bir durum fabrika kavramının kullanımı için de geçerlidir. Sanayi üretimi aşamasındaki üretim tesisi tipi olan fabrika "Ham madde ya da yarı mamullerin makine, alet *vb.* vasıtalarla işlenerek mamul mal durumuna getirildiği üretim tesisi" ya da "İş gücü kullanılarak makine vasıtasıyla veya teknik usullerle ara malların başka bir mala dönüştürüldüğü yer" olarak tanımlanmaktadır (Fabrika, t.y.; Fabrika, 2004). Konuya ilişkin olarak Erder (1978: 114) şunları belirtmektedir:

"...Osmanlı belgelerinde, 1835'den önce rastladığımız 'fabrika', 'fabrik' ya da 'pauluka' sözcükleri büyük olasılıkla küçük atölye anlamında kullanılmaktaydı. Aynı sözcükler daha sonraki yıllarda atölye ve fabrika arasında ayırım gözetmeden kullanıldığından şüphe uyandırmaya neden olur..."

Kapitalizmin gelişim sürecinde sanayi üretimi aşamasından öncesi, atölye tipi üretim denilebilecek 'manüfaktür' üretim aşamasıdır (Mandel, 2008: 107). 'Manüfaktür' döneminden önce ise zanaat üretimi geçerli olup bu aşama kapitalizm öncesi üretim aşamasının yaygın üretim örgütlenmesi tipidir.

Bu çalışmada Osmanlı sanayileşmesi tartışması XIX. yüzyıl Bursa ipek sektörü özelinden incelenecektir.

Çalışmada karşılaştırmalı yöntem ve kaynak derleme yöntemi kullanılmıştır. Bu kapsamda Batı Avrupa'da kapitalizmin gelişimi aşamaları ile Osmanlı üretim tarzının gelişim aşamaları XIX. yüzyıl Bursa ipek sektörü özelinde genel fakat esaslı noktalardan karşılaştırılmıştır. Karşılaştırma yapılırken ikincil kaynaklardan derlenen bilgiler esas olarak -gerektiğinde bunlar da birbirleriyle karşılaştırılarak- K. Marx tarafından ortaya konulan kapitalizmin gelişimine ilişkin teori çerçevesinde değerlendirilmiştir. Burada kastedilen teori tarihsel materyalizm¹ olup çalışmada Osmanlı üretim

¹ Marx'a göre toplum üç düzeyden meydana gelir. Temelinde üretici güçler yer almaktadır ki bunlar iş gücüyle birlikte üretici potansiyeli hayata geçiren araçlar, teknikler ve ham maddelerdir. Üretici güçlerin üretim ilişkileri üzerinde belli etkileri vardır. Burada kastedilen; toplumun ekonomik yapısıdır. Bunun üzerinde hukuki ve siyasi kurumlar ile bunları destekleyen üstyapı yükselir (Tosh, 2013: 162). Marx (2011: 39-40) 'tarihsel materyalizm'in tanımı bağlamında şunları söyler: "...Varlıklarının toplumsal üretiminde, insanlar, aralarında, zorunlu, kendi iradelerine bağlı olmayan belirli ilişkiler kurarlar; bu üretim ilişkileri, onların maddi üretici güçlerinin belirli bir gelişme derecesiyle örtüşür. Bu üretim ilişkilerinin tümü, toplumun iktisadi yapısını, belirli toplumsal bilinç biçimleriyle örtüşen bir hukuki ve siyasal üstyapının üzerinde yükseldiği somut temeli oluşturur..."

tarzındaki tarihsel gelişmelerin XIX. yüzyıl Bursa ipek sektörü özelinde söz konusu teorinin açıklayıcılığı ortaya koyulmaya çalışılmıştır.

Çalışma içeriğinin ortaya konulduğu bu 'Giriş' bölümünden sonraki bölümde teorik olarak kapitalizmin gelişim aşamaları ve bu aşamalara karşılık gelen kavramsal içerik açıklanıp her bir kavramın ve buna bağlı olarak her bir aşamanın ölçütleri ortaya koyulacaktır. Sonraki bölümde XIX. yüzyıl Bursa ipek sektöründe üretim tesislerinin tarihsel olarak nicelik ve niteliğinin seyri mevcut dağınık istatistikler ışığında incelenip teorik saptamalar yapılacaktır. Sonuç bölümünde ise elde edilen bulgular değerlendirilecek ve bazı teorik çıkarımlarda bulunulacaktır.

Kapitalizmin Üretim Örgütlenmesi Aşamaları: Manüfaktür ve Sanayi (Fabrika Üretimi)

İlk olarak kapitalist üretimin örgütlenmesiyle ilgili tarihsel genel bir çerçevenin çizilmesi uygun olacaktır. Braudel (2017: 261-3)'a göre kapitalizmin sanayileşme aşaması öncesinde üretim örgütlenmesi zanaat, dağınık manüfaktür, biraraya toplanmış manüfaktür ve fabrika olmak üzere dört kategoriden oluşmuştur. Dağınık manüfaktür kategorisi esasında 'putting out sistemi' olarak bilinmektedir. Bu sistem tüccarın işveren olduğu bir üretim örgütlenmesi olup zanaatkâra ham madde ve ücretin bir bölümü avans olarak verilmekte, kalanı ise işlenmiş ürünün tesliminde ödenmektedir (Braudel, 2017: 278). Sanayileşme aşamasında fabrika üretimi hâkim duruma gelmiştir. Fabrika üretimi, manüfaktür üretimin gelişmiş halidir. Şöyle ki fabrika, manüfaktürden farklı olarak mekanik hale gelmiş üretim örgütlenmesi niteliğine sahiptir.

Esasında kapitalist üretim ticaret sermayesinin üretim sürecine nüfuz etmesiyle filizlenmiştir. Bunun tarihsel gelişiminde ilk örneği ev zanaatları (*cottage industry*) formunu almıştır. Girişimci-tüccarlar ilk önce şehirlerde geçerli loncalar tarafından uygulanan katı kurallardan kaçınmak ve buralardaki zanaatkârlara yüksek ücretler ödememek için ham maddeleri ve üretim araçlarını da kendileri tedarik ederek köylerde kendi evlerinde üretim yapan ve aslında düşük bir ücret karşılığında çalışan zanaatkârları finanse etmişlerdir. İzleyen süreçte girişimci-tüccarlar tarafından bu zanaatkârlar bir işyeri çatısı altında toplanarak kendi işçileri haline getirilmiş ve böylece 'manüfaktür' ortaya çıkmıştır. Manüfaktür aşamasından sonra ise fabrika üretimi aşamasına geçilmiştir. Burada manüfaktür aşama öncesi gelişmelerin kısaca açıklanması uygun olacaktır.

Lonca örgütlenmesi çatısı altında zanaat üretiminin kendi içinde zaman içinde birçok çelişki ortaya çıkmıştır. İlk önce sistemin kendisinden kaynaklanan çelişkiler; şehir nüfusunun gitgide artması ve zanaatkâr sayısındaki artış pazarın genişlemesiyle dengelenmemiştir. Bu da şehirler arasında büyük bir rekabetin başlamasına, her şehirde korumacı eğilimlerin güçlenmesine ve şehir kapılarını yeni zanaatkâr-ustalara kapamaya çalışan loncalarda korumacı eğilimlerin gelişmesine yol açmıştır. Ustalık

mertebesine erişmek isteyen çıraklar gittikçe ağırlaşan şartlar altında çalıştırılır olmuştur. Gerçekte usta olmak imkânsız hale gelmiştir. Diğer taraftan XII. yüzyıldan itibaren Flandr ve İtalya'da şehirlerdeki pazarlardan daha geniş pazarlar için üretim yapmaya başlayan zanaatkârlar kendi ürünlerini sonunda denetleyemez hale gelmişlerdir. Kendi üretimi olan ürünleri uzaktaki bir fuara götürmek için bir dokumacının üretimini durdurması ve ancak döndükten sonra çalışmaya başlaması bir zorunluluk halini almıştır. İçlerinden bazılarının, özellikle evde yerine birini bırakabilecek derecede servete sahip olanların çok geçmeden ticarete atılması kaçınılmaz olmuştur. Bunlar önce pazara kendi ürünleriyle birlikte komşularının ürünlerini götürmüşler ve bunu sadece bir yardım maksadıyla yapmışlardır. Sonunda, doğrudan doğruya birçok zanaatkâr-ustanın ürünlerini satın alıp bunları daha uzak pazarlarda satmaya başlamışlardır. Bu sistem zanaatkârın tüccara zorunlu bir şekilde bağımlı olmasını gerektirmemiştir. Bununla birlikte özellikle aynı ürün üzerinde birçok loncanın emek sarf ettiği ve bundan dolayı da sadece bir tek alıcının bulunduğu dokuma sektöründe söz konusu bağımlılık gerçekleşmiştir. Bu bağımlılık Flaman giyim sektörü ile İtalyan ipek ve yün sektörlerinde XIII. yüzyıldan itibaren tamamlanmıştır (Mandel, 2008: 97-107).

'Manüfaktür'ün doğuşu, el birliğine dayanmaktadır. Bununla birlikte tarihin diğer dönemlerindeki el birliğinden farklı olarak manüfaktür döneminde el birliği kapitalist bir nitelik kazanmıştır.

İşçilerin aralarında ilişki bulunan çeşitli süreçlerde beraber çalışmalarına el birliği etmek ya da el birliğiyle çalışmak denir. Bu gibi durumlarda tek tek bireylerin üretici güçlerinde bir artış değil yeni bir güç yani kitlelerin ortak gücü yaratılmaktadır (Marx, 2004: 316-7). Kapitalist el birliği biçimi Antik Çağ'da, Orta Çağ'da ve sömürge döneminde uygulanan ve boyunduruk ve kulluk ilişkileriyle esas olarak köleliğe dayanan basit el birliğinden farklıdır. Kapitalist el birliği biçimi, sürecin tamamında emek-gücünü kapitaliste satan özgür ücretli işçinin mevcudiyetini gerektirir. Tarihsel perspektiften bakıldığında bu biçimin köylü tarımsal üreticiliğine ve lonca çatısı altında organize olmuş olsun olmasın bağımsız bir şekilde yürütülen zanaatların aleyhine geliştiği anlaşılmaktadır. Bu nedenle kapitalist el birliğinin kendisini el birliğinin spesifik bir tarihsel biçimi olarak ortaya koymadığı fakat böylesi el birliğinin kapitalist üretim sürecine has ve onun ayrıksı bir niteliği olarak görüldüğü söylenebilir. Yalın biçimi içinde el birliği, büyük hacimli her üretimin vazgeçilmez şartı olsa da bağımsız olarak kapitalist üretim tipinin gelişmesinde belli bir devre has durağan bir biçim olarak görünmez. Son ihtimal olarak bu, ancak 'manüfaktür'ün zanaatları andıran ilk döneminde ve 'manüfaktür' dönemine karşılık gelip esasında köylü üreticiliğinden eşanlı olarak kullanılan işçi miktarıyla ve bunların kullanımlarını sağlamak üzere tedarik edilmiş üretim araçlarının büyüklüğüyle ayrılan büyük hacimli tarımsal üretimde söz konusu olabilir. Basit el birliği, büyük ölçüde sermayeye dayanan fakat iş bölümü ve

makinenin ise ikincil rolde olduğu üretim kollarında her zaman hâkim bir biçimdir. El birliği, kapitalist üretimde her zaman temel biçimi oluşturur; bu yalın haliyle de kapitalist üretime özel bir biçim olarak, bu sürecin daha ileri şekilleriyle birlikte var olmayı sürdürür (Marx, 2004: 325-326).

Manüfaktür, kendilerine tahsis edilen üretim araçları ve avans olarak verilen ham maddelerle çalışan işçilerin bir çatı altında toplanmasıdır (Mandel, 2008: 107). İş bölümü temelli el birliği 'manüfaktür' de karakteristik hale gelir ve esas bu dönemde kapitalist üretim sürecinin egemen tipidir. Bu dönem genel hatlarıyla XVI. yüzyılın ortalarından XVIII. yüzyılın son üçte birlik dilimine kadar sürer. Manüfaktür iki kanaldan ortaya çıkar. İlki, zanaat üretimi kapsamında belli bir malın nihai biçimine gelebilmesi için birer birer ellerinden geçmek zorunda bulunduğu işçilerin tek bir kapitalistin kontrolü altında bir atölyede toplanmasıdır. Örneğin bir binek at arabası tekerlekçi, tornacı, çilingir, koşumcu, terzi, döşemeci, camcı, boyacı, cilacı *vb.* çok sayıda zanaatkârın çalışmasının ortak ürünü iken binek arabası manüfaktüründe sayılan tüm zanaatkârlar diğerlerinin yaptıkları işe katkıda bulunacak şekilde çalıştıkları tek bir mekânın içinde toplanmıştır. İlkinin tam tersi olarak doğan ikincisinde hepsi de hurufat, kağıt veya iğne gibi çeşitli türden iş yapan birçok zanaatkâr tek bir kapitalist tarafından bir işyerinde aynı anda çalıştırılır. Bu zanaatkârların her biri mala nihai şeklini verir yani bir malın üretiminde gerekli olan tüm işlemleri sırasıyla gerçekleştirir. Başka deyişle her birinin eski usul zanaatkâr şeklinde çalıştığı söylenebilir. Bununla birlikte belli bir süre sonra dış koşulların etkisi devreye girerek işçilerin tek bir mekânda toplanarak aynı anda çalışmalarından başka yollarla faydalanılmasına yol açar. Bu kapsamda belli bir süre zarfında daha çok sayıda mal teslimi gerekliliğine bağlı olarak mevcut işin tekrar bölünmesi, her zanaatkârın muhtelif işleri peşi sıra gerçekleştirmek yerine bu işlemlerin birlikte yürütülen birbiriyle ilişkisiz müstakil işler haline getirilerek her işin ayrı bir zanaatkâra verilmesi ve işin tümünün el birliği halinde çalışan işçiler tarafından aynı zamanda yapılması belirtilebilir. Böylece işin rastgele parçalanması tekrarlanır, kendine göre yararlı yanları gelişir ve giderek sistemli bir iş bölümü halinde düzene girer. Bağımsız zanaatçının kişisel ürünü olmaktan çıkan mal, her biri tüm işlemin sadece belirli bir kısmını gerçekleştiren zanaatkâr topluluğunun toplumsal ürünü haline alır. İzleyen süreçte, lonca çatısı altında zanaat üretiminde aynı işlemlerin tek bir zanaatkârın birbirini izleyen hareketleri halinde içi içe geçmişken, üretimin 'manüfaktür' aşamasına geçilmesiyle el birliği halinde çok sayıda işçi tarafından yan yana gerçekleştirilen çok sayıda farklı işlemler haline alır (Marx, 2004: 327-9). Böylece Marx'ın tek çatı altında iki tür işlevsellik üzerinde durduğu anlaşılmaktadır. İlki, farklı el becerilerinin aynı çatı altında toplanmasıdır yani farklı yetenekteki kişiler, bir işi artık değişik yerlerde değil, birbirlerinden bağımsız bir şekilde değil tam tersine birbirlerinden haberdar bir şekilde yapmaya başlamışlardır. Artık, bir mala teker teker ama farklı emek harcayacaklardır. Böylece sahip oldukları özellikler ne kadar farklı olsa bile alacakları komutlar aynı olacak ve hepsi

tek bir kapitalist için çalışacaklardır. İkinci olarak ise Marx, aynı tür becerilere sahip olan kişilerin tek bir çatı altında toplanmasından bahsetmektedir. Bu şekilde de yeni bir iş bölümünün oluşacağını ve aynı işin, aynı anda birden fazla kişiye rahatça yaptırılabilceğini belirtir. Başka bir deyişle Marx, faklı zanaatkârların bir araya gelip, düzenli bir işleyiş elde ederek sömürülmesini, ikinci durumda da vurgular. Aynı becerilere sahip olan kişiler, birçok işi aynı anda yapacakları için daha fazla iş yaparak kapitaliste daha fazla kazandıracaklardır çünkü kapitalist farklı ya da aynı işi yaptırmak için farklı bölgelere gitmek zorunda kalmayacaktır, tüm işleri yapacak olan kişiler zaten onun işletmesi içerisinde toplanmış durumdadır. Kapitalist bu şekilde zamandan da tasarruf sağlayacaktır çünkü kısa zaman içinde ne kadar fazla üretim yaparsa o kadar fazla kazanacağını bilincindedir (Palabıyık, 2012: 281-2).

'Manüfaktür' üretim, el birliği esasıyla emeğin üretkenliğinde artışa yol açar. Bunun yanında bu aşamada makine de üretilir. İşçinin verimliliğindeki diğer bütün artışlarda olduğu gibi makine de malların ucuzlatılması ve işçinin kendisi için çalıştığı iş günü kısmını kısaltarak karşılıksız bir şekilde kapitaliste verdiği diğer bölümünü uzatmak uğruna kullanılır. Kısaca makine, bir artı değer yaratma aracıdır. Üretim tarzında devrim 'manüfaktür'de emek gücüyle, sanayi aşamasında ise emek araçlarıyla harekete geçer yani emek araçları makine halini alır. Makinede zanaatkârın kullandığı aletler takılı olup sayıca tek bir insanın kontrollü bir şekilde kullanabileceği alet sayısı artmıştır (Marx, 2004: 359-62). Bunun yanında işçinin onu kullanmadaki becerisi de makineye geçer. Emek aracının iş yapma imkânı, insanın emek gücüne tabi olma zorunluluğundan kurtulur. Böylece 'manüfaktür'de iş bölümünün dayandığı teknik temel yıkılmış olur. Makinelere dayalı bir örgütlenme yani fabrika ortaya çıkar. Fabrikada iş bölümü yeniden ortaya çıkar fakat esas olarak işçiler özelleşmiş makineler arasında dağılır (Marx, 2004: 402-3).

XIX. Yüzyıl Bursa İpek Üretim Tesislerinin Kapitalist Niteliği

Sanayi Devrimi'ni izleyen süreçte görece ucuz makine üretimi çevre ülkelerde² Batı Avrupa ülkeleri malları lehine rekabet üstünlüğüne yol açmıştır. Bu kapsamda Bursa'da ipek sektörü XIX. yüzyılda dönüşüm geçirerek ipekli dokumalar konusundaki şöhretini kaybetmiş ve Batı Avrupa ipekli dokuma sanayisine ham madde sağlayan ham ipeğiyle tanınır hale gelmiştir (Kaygalak, 2008: 166-7). Sektörde ham ipek üretiminin tersine ipekli kumaş imalatında sanayisizleşme olgusu yaşanmıştır (Teoman ve Bozpinar, 2020a). Bu dönüşüm; Osmanlı dokumacılarının yurtdışı pazarlarını kaybetmesinin, ipekli yerine pamukluların ağırlık kazanmasıyla yaşanan giyim devriminin ve makine üretimi ucuz İngiliz pamuk ipliğinin

² Wallerstein (2004) uluslararası iş bölümünü merkez ve çevre ilişkisi bağlamında ele almaktadır. Buna göre; merkez ülkeler sanayi malları üretirken çevre ülkeler bu ülkelerin ham madde ve gıda maddeleri tedarikçisi haline gelmektedir.

Osmanlı ülkesinde kullanımının yaygınlaşmasının bir sonucu olarak gerçekleşmiştir. Sürekli ve aynı anda ilerleyen iki eğilim Bursa'da ihracata yönelik ham ipek üretiminin gelişmesinde etkili olmuştur. Batı Avrupa'da refah ve kişi başına kumaş üretimi artışına bağlı olarak ipekli dokuma sanayisinde ham ipeğe yönelik talep de büyük oranda artmıştır. Ülke içinde ise artan bir şekilde ham ipek üretimi gerçekleştirmeye hazır bir iş gücü kitlesi ortaya çıkmıştır. Bunun bir nedeni 1820'ler sonrasında ipekli dokumalara talebin azalmasıyla bazı dokumacıların işsiz kalmasıdır. Daha önemlisi, ucuz pamuk iplik ithalatının etkisiyle eskiden elle pamuk iplik eğirenlerin daha kazançlı hale gelen ipek çekme faaliyetine yönelmeleridir. Yeni teknolojileri ve gerekli sermayeyi getiren yabancı tüccarlar ve Osmanlı tüccarları, ham ipeğe Batı Avrupa'nın talebi ile yeni ortaya çıkan hazır iş gücünü buluşturmışlardır (Quataert, 2011: 209-10)³. Burada Erder (1978: 113)'in belirttiği üzere Jacquard dokuma tezgâhının XIX. yüzyılın ilk on yılında ipekli dokuma üretiminde kullanımının yaygınlaşması da önemli bir etken olmuştur. Şöyle ki bu yeni tezgâhlarda kullanılan ipek ipliğinin standart ölçüde olması gerekliliği buhar gücü kullanılarak kozadan ipek çekme teknolojisinin geliştirilmesine ve bu da gerekli ham maddenin uygun fiyatlarla yurtdışından sağlanması için çaba gösterilmesine yol açmıştır.

Böylece ham ipeğe yönelik Batı Avrupa'nın artan talebi 1840'ların ortalarından itibaren Bursa'da ham ipek üretim tesislerinin kurulmasına yol açmıştır. İzleyen dönemde hem tesis sayıları artmış hem de üretilen toplam ham ipek miktarında tesislerin payı artmıştır. Bu artan seyirler aşağıdaki tablolarda gösterilmiştir.

Tablo 1: XIX. Yüzyılda Bursa'da İpek Üretim Tesisleri Sayıları

Yıllar	Tesis Sayısı: Şehir/Bölge*
1845	1
1846	/2
1847	3/3
1848**	5/4
1849	/8
1850	/11
1851	8/15
1852	/21
1853	/25
1855	25/29
1856	37/85

³ Bursa ipek sektörünün XIX. yüzyıldaki yapısal dönüşümü için ayrıca bk. Bozpinar (2018). Ayrıca sektördeki sermayenin kurumsallaşma sürecinin anonim şirket niteliğinde olmayıp adi ortaklık düzeyinde gerçekleştiği belirtilebilir. Ayrıntılar için bk. Teoman ve Bozpinar (2020b).

Osmanlı Kapitalist Üretimi Örneği: XIX. Yüzyıl Bursa İpek Manüfaktürleri

1857	/64
1858	/82
1860	/83
1861	/88
1862	/90-91
1863	62/92
1869	56/90
1900	/88
1901	47/103
1906	38-44/103-131
1909	38/152

Kaynak: Quataert (2011: 221).

*Bölge Bursa sancağı ile İzmit kazasını kapsamaktadır.

**Bu yıl için Quataert (2011) Bursa sancağı ve İzmit kazası için farklı kaynaklar kullanmıştır.

Tablo 2: 1810-1908 Döneminde Bursa Yöresinde Ham İpek Üretim Miktarları
(1.000 kg)

Yıllar	Ham ipek	Manüfaktür Üretim Oranı (%)
1817	62-77	-
1840	482	-
1841	818	-
1846	591	-
1847	598	-
1848	382	-
1849	445	-
1850	459	9
1851	407	11
1852	486	16
1853	382	22
1854	450	20
1855	509	-
1856	534	28
1857	366	50
1858	242	75
1859	178	80

1860	193	78
1861	299	79
1862	195	85
1863	280	65
1864	197	75
1865	127	100
1866	153	92
1867	165	92
1868	140	94
1869	131	93
1870	141	95
1871	153	92
1874	100	-
1876-80	85	-
1881-85	140	-
1886-90	186	-
1891-95	264	-
1896-1900	401	-
1901-5	517	-
1906-8	610	-

Kaynak: Quataert (2011: 220).

Bursa'da 1840'ların başından itibaren başlayan bu süreçte ipek kozasından ham ipek ipliği üretilen tesislerde buhar enerjisi kullanılmaya başlanmıştır. Bu tarihten öncesinde üretim tesislerinden bahsedilmemektedir. Bunda sermaye yetersizliğinin başlıca faktör olduğu anlaşılmaktadır:

“1830 yılına kadar yalnız tepme mancınıklarda çalışan halkın, şurada burada ve uygun olmıyan şartlarda ipek çekmesi bu işin ilerlemesine engel oluyordu. Bundan dolayı, toplu bir halde çalışmak için yeni tarzda mancınıkhaneler (o zamanki ifadeye göre: örgühaneler) yapılması isteniyordu. O tarihlerde böyle bir örgühane 7-8000 kuruşa çıkıyormuş...” (Dalsar, 1960: 408).

Tesislerde ipek kozasından ipek ipliğinin elde edildiği mancınık denilen aletler, buhar gücü kullanılarak çalıştırılmıştır. Buhar gücüyle çalışan yeni tip mancınıklar Batı Avrupa'dan ithal edilmiş olup 1851 yılında fiyatının 540

kuruş olduğu belirtilmektedir (Çakıcı, 2010: 35). Buhar gücüyle çalıştırılan bu yeni tip mançınık, Batı Avrupa'da makine üretimi ipekli dokumalarda kullanılacak incelikte ve kalitede ipek ipliğinin üretimini⁴ sağlamasının dışında üretim sürecinin tamamında makine kullanılmasına geçilmesi olarak değerlendirilemez. Başka bir deyişle ipek ipliği üretimi emek yoğun niteliğini korumuştur. Tesisler, ithal edilen buhar kazanlarının ürettiği buharın gücüyle çalışan –devinimini bu güçten alan- yine ithal edilen mançınıkların bulunduğu 'manüfaktür'lerdir. Erder (1978) Aktar (1990) ise tesislerde mekanizasyona geçildiği görüşündedirler.

Aktar (1990: 158)'a göre bu süreç ham ipek ipliğinin kozadan çekilmesi işleminde mekanizasyona geçiştir fakat mekanizasyon sadece ipekböceği kozasından iplik çekimi işlemiyle sınırlı kalmıştır. Erder (1978: 117)'e göre üretim sürecinin yalnızca bir bölümünün –makaralama- makineleşmesinin nedeni ağırlıklı olarak Batı Avrupa'daki ipek üretim teknolojisine bağlıdır. Osmanlı Devleti'nde olduğu gibi Fransa'da da yalnızca makaralama makineleştirilebilmişti ve ipekli kumaşın dokunması gibi makaralamadan sonra gelen üretim aşamalarında büyük değişiklikler ancak 1880'lerde gerçekleşmiştir. Burada yatırım yapan yabancıların, yenilikleri yalnızca kendi ülkelerine gönderilen ham maddelerin hazırlanışında kullanılacak biçimde açıkça sınırlamaları ve üretimin diğer aşamalarının tamamının kendi ulusal pazarları yakınında gerçekleştirilebilmesini sağlama çabaları Bursa'nın Batı Avrupa'yla ticaretinde en önemli belirleyici öge olmuştur.

Teorik bölümde anlatıldığı üzere esas olarak yeni üretim organizasyonu çok sayıda işçinin el birliği üretimi olarak kabul edilebilir. Nitekim tesislerde çalışan işçi sayısı bu tespiti doğru lamaktadır: 1840'lar için işçi sayısı verileri bulunmamaktadır. Erder (1978: 115) en küçük tesiste 20 işçi çalışırken Hümayun İpek Fabrikası ile Düzoğlu ve Manass gibi büyük işletmelerde bu sayının 350'ye çıktığını, 1850'lerin başında şehirdeki buharla çalışan ipek tesislerinde toplam işçi sayısının 1.700 civarında ve 1850'lerin ortasında 3.800 olduğunu belirtmektedir. Quataert (2011: 228)'dan öğrendiğimize göre 1863 yılı için tesislerin hepsinde toplam 3.300 çalışan bulunmaktadır. Bu sayıya memur ve mühendisler ile kozaların ayıklanması işiyle görevli olanlar da dâhildir. İstihdam 1890'larda 4.500, 1900 yılında 7.000, 1909 yılında ise 19.000 kişi olmuştur (Quataert, 2006: 1023; Quataert,

⁴ Buhar gücünün kullanıldığı yeni mançınık sistemi sayesinde ipek kozasından iplik çekiminde yüzyıllardır ipekçilerin en önemli sorunu olan ipliklerdeki standart kalınlık sorunu çözülmüştür. İpek kozasından iplik çekimi 30 yün yumağının ucundaki ipliklerin aynı anda çözülüp açılmasına benzetilebilir. Bu nedenle ipliklerin çekilmesinde kullanılan makaraların her zaman aynı hızla dönmesi ipliklerin düzgün sarılması ve kopmaması bakımından büyük önem arz etmiştir. Yeni sistemin bir katkısı da ipek kozalarının buharla ısıtılarak yumuşatılması sonucu iplik çekim işleminin hızlandırılması olmuştur. Böylece belirtilen bu teknik nedenlerden dolayı buhar gücü kullanılması hem çekilen ham ipek ipliğini standart hale getirmiştir hem de üretim maliyetini düşürmüştür (Aktar, 2006: 214).

2011: 233). Bu verilere dayanarak Bursa ipek sektöründe 1840'ların başından itibaren kapitalist aşamaya geçildiğini söylemek mümkündür.

Diğer taraftan hem Erder (1976) hem de Kaygalak (2007), Bursa'da 1840'lardan itibaren kurulan ipek tesislerini fabrika olarak nitelemektedir. Erder (1976)'in bu kullanımını üretimde mekanizasyona geçilmesine dayandırdığı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte Erder (1976) bu mekanizasyona geçişin teorik açıklamasını yapmamıştır. Erder (1978: 114-6) tanımlamadığı atölyenin gelişmiş hali olarak ifade ettiği ve yine tanımlamadığı fabrikanın bazı ölçütleri taşıdığını şöyle belirtmektedir:

“...Acaba bu kuruluşlar gerçekten fabrika mıydılar, yoksa basit birer atölye mi? İnorganik enerji kullanılması, çalıştırılan işçi sayısının ... önceden belirlenmiş bir sayıdan fazla olması ve ücretlendirme sisteminde görüleceği üzere, ... fabrikayı atölyeden ayırmak için kullanılan en yaygın ölçüttür. ...Taşçıyan-Falkeisen kuruluşunun, 1835-1858 yılları arasında Bursa'da kurulmuş diğer otuzsekiz kuruluş gibi gerçek bir fabrika olduğunu biliyoruz. ...İpek fabrikaları (filâtür) inorganik güç kullanıyorlardı. Bunların bir bölümü buharla, bir bölümü de (Mustafa Nuri Paşa tarafından kurulan fabrika gibi) su gücü ile çalışıyordu. ...Buna ek olarak, Bursa'da çeşitli fabrikalar, yeni ipek çekme tekniğinde değişik yöntemler de kullanılmaktaydı. ...Kozaların ısıtıldığı ve çekme sırasında döndürüldüğü makaralama tavaları içindeki suyun ısıtılması ve her tavanın arkasına sıralanmış makaraların döndürülmesi için güç kullanımı gerekliydi. Bu tavalardaki ısının sürekli olarak aynı derecede kalmasının sağlanması çok önemliydi. Bu işlem, çok sayıda büyük tava için en etkili biçimde, ortak bir borulama sistemiyle sağlanabilirdi. Tavalarda ısıtılmasında ve mancınıkların döndürülmesinde insan gücünün yerini enerji almıştı. Eskiden tepme sistemiyle ya da el mancınığı ile çalışan bir işçi, tek başına çalışırdı. Çekme yapan kişi ipeği kozadan makaraya (cırcırlara) sararken elini ya da ayağını kullanarak makarayı döndürürdü; bu işlem evde de yapılabilirdi. Buharla çalışan mancınıkların yeni teknolojisi, ipek çekme ve bükme evden çıkararak ipekçilerin bir çatı altında toplandığı fabrikaya

getirdi. Her buhar makinesi 10-20 tavayı bir arada çalıştırabiliyordu. En küçük ipek fabrikası 10 tava ve 10 mançınıktan oluşuyordu. Her bir kuruluşta çalışan işçi sayısına gelince, bu konuda makara sayısı ile işçi sayısı arasındaki orana bakmamız gerekmektedir. ...Bu döneme ilişkin oran, makara başına işçi olarak 1,9 ile 2,2 arasında değişmekteydi. ...Böylece en küçük ipek fabrikası bile enaz 20 işçi çalıştırmakta... Bu fabrikalar her yönden, bizim fabrika tanımımızda belirttiğimiz koşullara uymaktaydılar. Bursa'da o dönemden beri ayakta kalan ipek fabrikalarından benim saptayabildiğim dört tanesi fiziksel ve mimarı planları bakımından 19. yüzyılın başlarında Brandywine kıyılarında Dupont şirketince kurulan ve su gücü ya da buhar gücü ile çalışan dokuma fabrikalarına birçok yönden benzemektedir. ...Burada vurgulamamız gereken nokta, üretim sürecinin yalnızca bir bölümünün, çekme ve makaralamanın, makineleşmiş olmasıdır..."

Bu 'manüfaktür' yapı daha önce belirtildiği üzere yüzyılın tamamında geçerliliğini korumuştur. Bu tespitimize ilişkin başka bir delil gerçekleşen sanayi sayımlarıdır. 1897 yılı sayımında Bursa'daki ipek üretim tesislerine ilişkin bilgi bulunmamaktadır⁵. 1913 ve 1915 yıllarına ilişkin sayımda ise bu tesislere ilişkin bilgi yer almaktadır. Bu sayımdan yararlanarak tesis sayılarına ilişkin aşağıdaki tablo düzenlenmiştir.

Tablo 3: Osmanlı Sanayi Sayımına Göre XIX. Yüzyılda Bursa'da İpek Üretim Tesisleri Sayıları

Yıllar	Tesis Sayısı
1833	1
1843	2
1847	4
1848	8
1852	9
1853	13
1854	14
1858	15

⁵ Ayrıntılar için bk. Güran (1997).

1860	17
1863	21
1865	22
1868	24
1876	27
1877	30
1878	31
1884	32
1892	38
1898	40
1907	41
1909	42
1911	46
1913	41
1915	41

Kaynak: Ökçün (1997: 13, 15, 133).

Notlar: a) Kaynakta yıllar itibarıyla toplam tesis sayısı değil ilgili yıldaki kurulan tesis sayısı belirtilmiş olup tablo yıllar itibarıyla kümülatif toplamalar alınarak tarafımızdan oluşturulmuştur, b) Bursa merkezi kapsamaktadır.

Sayımda fabrikayı kavramsal olarak tanımlamak üzere bazı ölçütler saptanmıştır⁶. Buna göre 24 saatte minimum 10 ton (100 kental) hububat işleyen değirmenler ve mütemadiyen 10'dan çok işçi istihdam eden sabun üretim tesisleri ve çoğunlukla harekete geçirici (muharrik) güç ile birlikte minimum 10 ve muharrik güç kullanılmaksızın 20 işçi istihdam eden diğer üretim tesisleri fabrika olarak kabul edilmiştir (Ökçün, 1997: 7). Pamuk (1984: 103, 1 no.lu dipnot) zanaata dayalı üretim yapısının fabrika sistemi ile eşanlı kabul ettiği sanayiden farklı olduğunu ve 'Osmanlı sanayii' kavramını yalnızca 1880 sonrasındaki fabrikalar için kullandığını belirtmektedir. Baskıcı (2005) ise 1913 ve 1915 yıllarına ait sanayi istatistikinde "genellikle muharrik güç ile birlikte minimum 10 ve muharrik güç kullanılmaksızın 20 işçi istihdam eden üretim tesisleri"nin fabrika olarak kabul edildiğini belirterek bu ölçütleri dikkate alarak Osmanlı üretim tesislerini nitelemek için çalıştırılan işçi sayısı, makine ile üretim yapıp yapılmadığı ve kullanılan enerji kaynağı gibi ölçütler bilinmiyorsa fabrika yerine imalathane kavramını tercih etmektedir.

⁶ Bu saptamanın bilimsel bir nitelikte olmadığı şu ifadelerle itiraf edilmektedir: "...Ülkemizde henüz hangi nevi sanayi müessesesine fabrika denileceği açıklanmamış olduğundan ve elde bu gibi sanayi müesseselerinin bir listesi bulunmadığından, doğrudan doğruya fabrikalar istatistiki yapılmasına ilişkin bir karar verilmesi de imkânsız idi..." (Ökçün, 1997: 5).

Sayım sonuçlarına göre 1840'ların başından itibaren Bursa'da ipek üretim tesislerinin ortaya çıktığı ve sayılarının sayımın yapıldığı yıllara kadar arttığı anlaşılmaktadır. 1913 ve 1915 yıllarında mevcut tesislerin tamamının muharrir güç kullandığı gibi çalışan sayıları sırasıyla 3.648 ve 2.316 gibi kapitalist tarzda bir iş gücü örgütlenmesinin göstergesi olsa da yukarıda belirttiğimiz üzere Bursa ipek sektöründe 1840'ların başından itibaren kurulan tesislerdeki teknoloji izleyen süreçte değişmeden kalmıştır. Başka bir deyişle 1840'ların başından itibaren 'manüfaktür' niteliğindeki söz konusu tesisler üretimin tüm aşamalarında makine kullanımına geçilmesi şeklinde bir sanayi aşamasına yani fabrika üretimine geçilmemiştir. Sayımda, bu tespitimizi destekleyici başka bulgulara da yer verilmiştir: İşletmelerin yaklaşık üçte birinin düzenli tutulmuş ticari defterleri bulunmamaktadır. Genellikle işletme sahipleri bir cep defteri taşımakta ve bu deftere harcamalarını ve tahsil ettikleri tutarları kaydetmektedirler. Hatta 100 işçiye yakın çalışanın olduğu bir 'fabrika'da işçi hesapları kurşun kalemle bir duvarın üstünde tutulmaktadır. Öyle işletmelere rastlanmış ki bunların hesapları oldukça ilkel bir şekilde tutulmakta ve bütün alacak-borç ilişkileri çalışanların vicdanına bırakılmış durumdadır. Bundan başka önemli 'fabrikalar' müstesna olmak üzere orta büyüklükteki işletmelerde kredi gibi mali işlemler gerçekleşmemektedir. Bu işletmelerde sadece işletme sahibinin sabit sermayesi ile faaliyet yürütülmektedir (Ökçün, 1997: 7). Diğer taraftan bu bulgular göstermektedir ki sayıma konu üretim tesisleri sanayileşmiş bir ekonomik yapıyı göstermemektedir. Dolayısıyla sanayi sayımındaki her ne kadar bazı ölçütlere dayalı olarak fabrika kavramsal bir şekilde kullanılmış da olsa 1840'ların başından başlayarak sayımın yapıldığı yıllara kadar Bursa'da kapitalizmin 'manüfaktür' üretim aşamasından sonraki makinalı üretim aşamasına yani sanayi aşamasına geçiş anlamında bir gelişmeden bahsedilemez.

Sonuç

Bilim dallarının her birine özgü kavramların kullanılmasında özellikle tarih çalışmalarında ihtiyatlı olunmalıdır. İhtiyatsızlığın bir örneği Osmanlı tarihi çalışmalarında kullanılan 'Osmanlı sanayi' kavramıdır. Osmanlı tarihi çalışmalarında 'zanaatlar' anlamına gelen 'sanayi' kavramının kullanımı bu içeriğe uygun olmaksızın kapitalist makinalı üretim aşamasını vurgular şekilde Osmanlı sanayisinden ya da Osmanlı sınıai faaliyetlerinden bahsedilmesine yol açmaktadır. Bu durum tarih çalışmalarında teoriye bağlı olarak çalışmanın çalışılan tarihi olgunun kavramsal içeriğinin ilgili döneme uygunluğu bağlamında önemini göstermektedir.

Bu çalışmada Osmanlı tarihi çalışmalarında kapitalist üretim bağlamında iktisat teorisinden yararlanılmadan değerlendirmeler yapıldığı hipotezinin doğru olup olmadığı araştırılmıştır.

Marx'ın ortaya koyduğu 'tarihsel materyalizm teorisi'ne göre kapitalizmin gelişim sürecinde sanayi üretimi aşamasından öncesi, atölye tipi üretim

denilebilecek ‘manüfaktür’ üretim aşamasıdır. Sanayi aşamasına geçilip geçilmediğinde inorganik güç kullanılması ve iş aletlerinin yerini makinelerin alması belirleyicidir. Bu çalışmada söz konusu teori çerçevesinde Osmanlı sanayileşmesi tartışması XIX. yüzyıl Bursa ipek sektörü özelinden incelenmiştir.

Ham ipeğe yönelik Batı Avrupa’nın artan talebi 1840’ların başından itibaren Bursa’da ham ipek üretim tesislerinin kurulmasına yol açmıştır. İzleyen dönemde tesis sayıları artan bir seyir izlemiştir. Bu seyir yüzyılın tamamında geçerliliğini korumuştur Bu tesislerde ipek kozasından ham ipek ipliği üretilmesinde buhar enerjisi kullanılmaya başlanmıştır. Tesislerde ipek kozasından ipek ipliğinin üretildiği mancınık denilen aletler, buhar gücü kullanılarak çalıştırılmıştır. Buhar gücüyle çalıştırılan bu yeni tip mancınık, Batı Avrupa’da makine üretimi ipekli dokumalarda kullanılacak standart kalınlıkta ve kalitede ipek ipliğinin üretimini sağlamasının dışında üretim sürecinin tamamında makine kullanılmasına geçilmesi olarak değerlendirilemez. Başka bir deyişle ipek ipliği üretimi emek yoğun niteliğini korumuştur. Tesisleri, ithal edilen buhar kazanlarının ürettiği buharın gücüyle çalışan yine ithal edilen mancınıkların bulunduğu manüfaktürler olarak kabul etmek gerekmektedir. Esas olarak yeni üretim organizasyonu çok sayıda işçinin el birliği üretimi olarak kabul edilebilir. Nitekim tesislerde çalışan işçi sayısı bu tespitimizi doğrulamaktadır: 1850’lerde en küçük tesiste 20 işçi çalışırken Hümayun İpek Fabrikası ile Düzoğlu ve Manass gibi büyük işletmelerde işçi sayısının 350 olduğu, toplum işçi sayısının 1850’lerin başında 1.700 civarında iken 1850’lerin ortasında 3.800’e yükseldiği, 1863 yılında 3.300, 1890’larda 4.500, 1900 yılında 7.000 ve 1909 yılında ise 19.000 kişi olduğu saptanmıştır. Böylece Bursa ipek sektöründe 1840’ların başından itibaren kapitalist aşamaya geçildiğini söylemek mümkündür.

Kaynakça

- Aktar, A. (1990). *Kapitalizm, az gelişmişlik ve Türkiye’de küçük sanayi*. İstanbul: Afa Yayıncılık.
- Aktar, A. (2006). *Türk milliyetçiliği, gayrimüslimler ve ekonomik dönüşüm*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Baskıcı, M. M. (2005). *1800-1914 yıllarında Anadolu’da iktisadi değişim* (1. baskı). Ankara: Turhan Kitabevi Yayınları.
- Bozpinar, C. (2018). *Osmanlı Devleti’nde iktisadi zihniyet ve sanayileşme sorunsalı: Bursa ipek sektörü örneği*. (Yayımlanmamış doktora tezi). Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Braudel, F. (2017). *Maddi uygarlık: Ekonomi ve kapitalizm-XV.-XVII. yüzyıllar* (Mübadele oyunları) (3. baskı). (Çev. M. A. Kılıçbay). Ankara: İmge Kitabevi.

- Carr, E. H. (2013). *Tarih nedir?* (17. baskı). (Çev. M. G. Göktürk). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Çakıcı, M. (2010). *Osmanlı sanayileşme çabalarında Bursa İpek Fabrikası örneği: 1851-1873*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Dalsar, F. (1960). *Türk sanayi ve ticaret tarihinde Bursa'da ipekçilik*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.
- Devellioğlu, F. (1978). *Osmanlıca-Türkçe ansiklopedik lûgat*. Ankara: Doğu Ltd. Şti. Matbaası.
- Erder, L. T. (1976). *The making of industrial Bursa: Economic activity and population in a Turkish city: 1835-1975*. (Yayımlanmamış doktora tezi). Princeton University, Princeton.
- Erder, L. T. (1978). Bursa ipek sanayiinde teknolojik gelişmeler: 1835-1865. *ODTÜ Gelişme Dergisi: 1978 Özel Sayısı*, 111-22.
- Fabrika. (t.y.). İçinde *Türk Dil Kurumu Güncel Türkçe Sözlük*. <http://sozluk.gov.tr>.
- Fabrika. (2004). İçinde *İktisat Terimleri Sözlüğü*. <http://sozluk.gov.tr>.
- Güran, T. (ed.) (1997). *Osmanlı Devleti'nin ilk istatistik yıllığı 1897*. Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü.
- Kanar, M. (2008). *Osmanlı Türkçesi sözlüğü*. İstanbul: Say.
- Kaygalak, S. (2007). Kır, kent ve kapitalizme geçiş: Bursa örneği. *Praksis*, 17, 15-32.
- Kaygalak, S. (2008). *Kapitalizmin taşrası: 16. Yüzyıldan 19. Yüzyıla Bursa'da toplumsal süreçler ve mekânsal değişim*. İstanbul: İletişim Yayıncılık.
- Maksudoğlu, M. (1993). Osmanlı Devleti mi, Osmanlı İmparatorluğu mu? *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5-6, 104-17.
- Mandel, E. (2008). *Marksist Ekonomi el kitabı* (3. baskı). (Çev. O. Suda). Ankara: Maki Basın Yayın (Özgür Üniversite Kitaplığı).
- Marx, K. (2004). *Kapital* (6. baskı, cilt 1). (Çev. A. Bilgi). Ankara: Sol Yayınları.
- Marx, K. (2011). *Ekonomi politişin eleştirisine katkı* (7. baskı). (Çev. S. Belli). Ankara: Sol Yayınları.
- Ökçün, A. G. (1997). *Osmanlı sanayii 1913, 1915 yılları sanayi istatistiki*. Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü.
- Palabıyık, A. (2012). Marx'ın Sosyolojisi'nde gözden uzak kalmış bir kavram: "İşbölümü". *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 1 (1), 266-98.
- Pamuk, Ş. (1984). *Osmanlı ekonomisi ve dünya kapitalizmi: 1820-1913*. Ankara: Yurt Yayınevi.

Quataert, D. (2006). 19. yüzyıla genel bakış: Islahatlar Devri 1812-1914. *Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik ve sosyal tarihi* (2. baskı, cilt 2), İnalçık, H. ve Quataert, D. (eds.) içinde (885-1051). İstanbul: Eren Yayıncılık.

Quataert, D. (2011). *Sanayi Devrimi çağında Osmanlı imalat sektörü* (3. baskı). (Çev. T. Güney). İstanbul: İletişim Yayınları.

Teoman, Ö. ve Bozpınar, C. (2020a). XIX. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu ve Japonya'da sanayisizleşme: İpekli imalatı üzerine karşılaştırmalı bir değerlendirme. *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 42 (1), 157-179. DOI: 10.14780.muiibd.763976.

Teoman, Ö. ve Bozpınar, C. (2020b). Osmanlı imalat sanayisinde sermayenin kurumsallaşması sorunsalı: Bursa ipek sektörü üzerine bir değerlendirme. *Business and Economics Research Journal*, 11(4), 1013-33. DOI: 10.20409/berj.2020.296.

Tosh, J. (2013). *Tarihin peşinde* (5. baskı). (Çev. Ö. Arıkan). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Wallerstein, I. M. (2004). *World-systems analysis: An introduction*. Durham: Duke University Press.

Zanaat. (t.y.). İçinde *Türk Dil Kurumu Güncel Türkçe Sözlük*. <http://sozluk.gov.tr>.

